

dr Sławomir Marchel

Uniwersytet Opolski

e-mail: slawomir.marchel@uni.opole.pl

<https://orcid.org/0000-0002-7809-1956>

Z *Polin* do Grodu Antenora. Wyprawy żydowskich studentów po nauki do Padwy w czasach I Rzeczypospolitej

From *Polin* to the City of Antenor.
Jewish Medics' Educational Expeditions to Padua
in the Ages of the Polish-Lithuanian Commonwealth

Summary

Among the students from the Polish-Lithuanian Commonwealth in Padua, of whom we know from archival materials, we can find several Jews. Their presence among the students attending medical lectures at the University of Artists is treated in historiography as a manifestation of the tolerance of the *Gymnasium Patavinum* authorities and as proof of the existence of religious freedom in the Polish-Lithuanian state, unheard of in other parts of Europe at that time. In this article, relying on archival sources and previous establishments of the researchers, I present a short analysis of the Jewish students' situation in Padua's Atheneum. Furthermore, following the careers of selected medics with Jewish ancestry in the First Republic of Poland, I try to find answers to the questions concerning the inspirations and desires that underlied their decisions to study in the City of Antenor.

Keywords: Padua; polish students; medics; university; Jews

Streszczenie

Wśród studiujących w Padwie przybywszy z Rzeczypospolitej Obojga Narodów, o których wiemy z zachowanych archiwaliów uniwersyteckich, znalazło się kilkunastu Żydów. Ich obecność w gronie scholarów uczęszczających na zajęcia medyczne prowadzone w ramach Uniwersytetu Artystów, traktowana jest w historiografii zarówno jako przejaw tolerancji władz *Gymnasium Patavinum*, jak i dowód na istnienie w państwie polsko-litewskim swobód religijnych niespotykanych w innych zakątkach ówczesnej Europy. W niniejszym artykule, bazując na materiale źródłowym i dotychczasowych ustaleniach badaczy, przedstawiam krótką analizę sytuacji studentów żydowskich, uczących się w padewskim „Ateneum” w XVII i XVIII wieku. Ponadto, śledząc przebieg karier wybranych lekarzy pochodzenia żydowskiego w Rzeczypospolitej, poszukuję odpowiedzi na pytania o inspiracje i pragnienia, tkwiące u podstaw decyzji o podjęciu nauki w Grodzie Antenora.

Słowa kluczowe: Padwa; studenci; medycy; uniwersytet; Żydzi

Medycyna jest bardzo łatwą nauką w ustach szarlatanów, trudną zaś w oczach wykształconego lekarza. Ci, którzy się oddają w ręce doktora, który nie przeszedł całej teorii medycyny, podobni są do tych, co żeglując na morzu, powierzają los swój różnym wiatrom: częstokroć one pędzą okręt do miejsca przeznaczenia, lecz myślą, że można być dobrym lekarzem, nabywszy li tylko jakiejś takiej praktyki. Owszem trzeba przede wszystkim znać dokładnie anatomię człowieka, charakter chorób, towarzyszące symptomata, naturę jej w osobach różnej konstytucji i różnego wieku¹.

Tak pisał w traktacie wydanym na początku XVIII stulecia w Wenecji żydowski lekarz Tobiasz Kohn. Chciał w ten sposób zapewne podkreślić nie tylko wagę odpowiedniego wykształcenia — w tym przypadku medycznego, lecz także to, że sam mógł poszczycić się dyplomem doktora medycyny i filozofii, zdobytym na jednym z czołowych uniwersytetów ówczesnej Europy. Uczelnia funkcjonująca nad kanałem Bacchiglione, a zwłaszcza ta jej część, na której uczono sztuki lekarskiej, stanowiła bowiem przez wiele dekad najważniejszy ośrodek rozwoju medycyny i nauk przyrodniczych. Uniwersytet Artystów, o nim bowiem mowa, był jednym z dwóch — obok Uniwersytetu Prawników — organizmów składających się na sławne *Gymnasium Patavinum*. Założone w 1222 roku padewskie Ateneum przyciągało przez wieki wybitnych intelektualistów. Reforma przeprowadzona przez władze Republiki Weneckiej w 1517 roku, polegająca przede wszystkim na przekazaniu zarządu nad uczelnią powołanemu w tym celu ciału kolegialnemu, nazwanemu *Riformatori dello Studio di Padova*, rozpoczęła złoty okres jej dziejów. Dynamiczny rozwój był widoczny w sposób szczególny w naukach przyrodniczych, w tym w medycynie, przede wszystkim za sprawą badań nad anatomią człowieka opartych na doświadczeniach zdobywanych w trakcie sekcji zwłok².

Uniwersytet padewski przyciągał studentów nie tylko wysokim poziomem edukacji, który gwarantowali znakomici uczeni. Na popularność Ateneum w XVI i XVII wieku znacząco wpływała atmosfera tolerancji. W epoce wojen religijnych toczonych między katolikami a protestantami uniwersytety i akademie znajdujące się w przeważającej części pod jurysdykcją władzy kościelnej ograniczały dostęp do edukacji w swych murach, zabraniając innowiercom partycypowania w zajęciach³.

¹ Podaję za: M. Bersohn, *Tobiasz Kohn. Lekarz polski w XVII wieku*, Kraków 1872, s. 27–28.

² Za przełom w tym względzie uznaje się wydanie w 1543 roku w Wenecji traktatu *De Humani Corporis Fabrica Libri Septem* autorstwa Andrei Vesalia (1514–1564). Pochodzący z Brukseli wybitny medyk najważniejsze badania w swej karierze prowadził, będąc wykładowcą Uniwersytetu Artystów w Padwie. Jego dzieło rozwijali znamienici współpracownicy: Realdo Colombo (1516–1559) i Gabriele Falloppio (1523–1562) oraz ich następcy. Zob. G. Ongaro, *Medicina*, in: *L'Università di Padova. Otto secoli di storia, a cura di P. del Negro*, Padova 2002, s. 164–169.

³ Wśród opisów zdarzeń o takim charakterze znana jest relacja Macieja Vorbek-Lettowa (1593–1663), polskiego luteranina, pochodzącego z Wilna. Przebywając w Lowanium, jako opiekun i nauczyciel podróżujących braci Sapiehów (Fryderyka i Aleksandra), bezskutecznie próbował dostać się na wykłady medyczne. Jako nieimmatrykulowany nie mógł tego uczynić.

Wyjątkowość *Gymnasium Patavinum* wynikała z polityki prowadzonej przez rządzących Serenissimą, dla których studium w mieście znajdującym się od 1405 roku pod jej władaniem miało ogromne znaczenie wizerunkowe. Pragnęli bowiem, aby postrzegano uniwersytet jako świadectwo potęgi i mądrości Republiki, wykraczających poza obszar militarny i gospodarczy, przejawiających się także w sferach kultury i nauki. Mimo że oficjalnie padewskie Ateneum było uczelnią katolicką, podlegającą z tego tytułu władzy biskupa Rzymu, czego wyrazem było uroczyste nadawanie stopni doktorskich w sali pałacu biskupiego, Wenecja nie zamierzała rezygnować z przyjętego kierunku otwartości, szczególnie że uniwersytet był bardzo popularny wśród przybyszy z państw niemieckich. Formalnie uniwersytet podporządkował się zatem bulli papieskiej *In Sacrosancta*, ogłoszonej w 1564 roku, która nakładała na chcących przystąpić do egzaminów dyplomowych obowiązek złożenia wyznania wiary, zawierającego m.in. deklarację posłuszeństwa wobec biskupa Rzymu. W praktyce postanowiono żądać składania owego oświadczenia tylko od tych studentów, którzy zamierzali doktoryzować się w *Collegio Sacro*. Pozostali laury mieli odbierać w siedzibie palatynów jako reprezentantów Republiki Weneckiej. Po przesileniu, które nastąpiło w latach 1612–1616, na skutek zniesienia opisanej wyżej możliwości, senat Serenissimy zdecydował o utworzeniu przy uniwersytecie Kolegium Artystów z mocą nadawania stopnia doktora w imieniu władz Wenecji „za darmo”. W tym ostatnim sformułowaniu krył się klucz do ominięcia oficjalnego zakazu inspirowanego bullą papieską. Wskazywano bowiem, że oznacza ono udzielanie wsparcia „studentom biednym i innym”, co pozwoliło na odpowiednie interpretowanie zapisu przez rząd padewskiego Ateneum⁴.

W gronie tych, którzy skorzystali na rozwiązaniu przyjętym w początkach XVII stulecia, znaleźli się również Żydzi. Przybywali oni do Grodu Antenora, by studiować medycynę, często kontynuując tradycje rodzinne, korzystając ze wsparcia gminy lub możnego protektora. Niektórzy badacze XIX-wieczni twierdzili, że Żydzi pochodzący z ziem Królestwa Polskiego i Litwy z powodzeniem studiowali medycynę na Uniwersytecie Padewskim już na przełomie XV–XVI wieku, uzyskując promocję doktorską, robili to jednak w przebraniu i pod zmienionym nazwiskiem. Autorzy opracowań, w których pojawiło się to stwierdzenie, powoływali się na treść listu biskupa plockiego i dyplomaty Erazma Ciołka (1474–1522) do króla polskiego Aleksandra I

zapisanie się zaś na listę studentów było zarezerwowane dla katolików. Zob. M. Vorbek-Lettow, *Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV*, oprac. E. Galos, F. Mincer, red. W. Czaplinski, Wrocław 2006, s. 44–45. O podobnych, złych doświadczeniach wspominał także wymieniony już T. Kohn. Dotyczyły one jego pobytu we Frankfurcie nad Odrą, gdzie co prawda mógł słuchać wykładów (według niektórych przekazów dzięki protekcji samego Fryderyka Wilhelma), ale zderzył się z nieprzychylnym nastawieniem władz oraz braci studenckiej. Zob. A. Świeżyński, *Między spotkaniem a konfliktem. Filozofia przyrody i przyrodoznawstwo w ujęciu przedstawicieli myśli żydowskiej z XVI i XVII wieku*, „Medycyna Nowożytna”, 24 (2018), z. 3, s. 27–28, M. Bersohn, Tobiasz Kohn, s. 9.

⁴ P. Del Negro, *L'età moderna*, in: *L'Università di Padova*, s. 51–52.

Jagiellończyka z 1 listopada 1501 roku. Duchowny miał w nim wspominać o sześciu Żydach z Polski, których poznał, zatrzymując się w Padwie, w drodze do Rzymu, studiujących medycynę na Uniwersytecie właśnie dzięki ukrywaniu prawdziwej tożsamości. Jako pierwszy historię tę przytoczył Tadeusz Czacki w wydanej w 1807 roku w Wilnie książce *Rosprawa o Żydach*, nie podał jednak bliższych informacji o wspomnianym liście. Według autorki najnowszej monografii dotyczącej Erazma Ciołka, Ałły Brzozowskiej, dokument ten nie zachował się do naszych czasów⁵.

Według szacunków badaczy, po utworzeniu weneckiego Kolegium Artystów, w wiekach XVII i XVIII medycynę na Uniwersytecie Padewskim ukończyło ponad trzystu Żydów⁶. Część z nich otrzymywała doktorat medycyny i filozofii, pozostali zdobywali licencjat z chirurgii, której popularność wzrastała w kolejnych dekadach, co było konsekwencją rozwoju anatomii jako dziedziny medycznej. Warto nadmienić, że do około 1650 roku uczelnia usytuowana w Padwie nie miała pod tym względem konkurencji. Dopiero w drugiej połowie XVII wieku przed reprezentantami społeczności żydowskiej otworzyły się możliwości uzyskania dyplomów Uniwersytetu w Lejdzie, zaś na początku XVIII wieku na uczelniach niemieckich⁷. Niemniej okres, w którym odnotowano najwyższy w epoce nowożytnej odsetek żydowskich absolwentów medycyny w Padwie, przypadł na przełom obu stuleci. Wśród nich zdecydowaną większość stanowili mieszkańcy Republiki Weneckiej i państw północnej Italii, pozostali przybywali głównie z wysp greckich (Korfu, Kreta), księstw niemieckich oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁸.

Powinniśmy pamiętać, że podobnie jak w wielu miastach ówczesnej Europy, również w Grodzie Antenora codzienność żydowskich mieszkańców była obłożona szeregiem restrykcji. Podstawowym ograniczeniem, które wprowadzono w 1603 roku, stał się na niemal dwa wieki nakaz mieszkania w dzielnicy nazywanej gettem. Jej obszar wyznaczały cztery bramy zamykane wieczorami na zasuwę⁹.

Wyznawcy judaizmu, którzy pragnęli podjąć studia w *Gymnasium Patavinum*, musieli zyskać wsparcie w jednym z funkcjonujących w mieście stowarzyszeń studenckich,

⁵ Por. T. Czacki, *Rosprawa o Żydach*, Wilno 1807, s. 200, przypis [y]; M. Bersohn, *Słownik uczonych Żydów Polskich XVI, XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1905, s. 27-28; M. Krajewski, *Historia Stefana na Czarncy Czarnieckiego. Wojewody Kijowskiego, Hetmana Polnego Koronnego przez Ks. Michała Krajewskiego S. P.*, Kraków 1859; A. Brzozowska, *Biskup płocki Erazm Ciołek (1474-1522)*, Kraków 2017, s. 65.

⁶ W nauce polskiej dotychczas najwięcej informacji na temat Żydów studiujących medycynę w Padwie posiadamy dzięki ustaleniom przedwojennych badaczy, wśród których należy wymienić przede wszystkim Jana Warchałę, Majera Bałabana, Mathiasa Bersohna.

⁷ Żydzi pojawiali się wśród studentów i absolwentów Uniwersytetu w Padwie od początku XIV wieku, jednak aż do wspomnianej reformy z 1617 roku ich liczba była stosunkowo niewielka. Zob. K. Collins, *Jewish Medical Students and Graduates at the Universities of Padua and Leiden: 1617-1740*, „Rambam Maimonides Medical Journal”, 4 (2013), issue 1: e0003, s. 1-8; A. Viterbo, *Gli ebrei a Padova nel Settecento*, in: *Ramhal: pensiero ebraico e kabbalah tra Padova ed Eretz Israel*, a cura di G. Luzzatto Voghera, M. Perani, Padova 2010, s. 19-20.

⁸ K. Collins, *Jewish Medical Students and Graduates*.

⁹ A. Viterbo, *Gli ebrei a Padova*, s. 13.

nazywanych nacją. Symbolem przynależności do nacji było w przypadku studentów żydowskich pozwolenie na noszenie czarnego beretu, powszechnego wśród żaków, zamiast złotego — obowiązującego mieszkańców padewskiego getta.

Studenci pochodzący z ziem polsko-litewskich, których liczba na przełomie XVI i XVII wieku była na tyle duża, że stanowili drugą po Niemcach niewłoską wspólnotę kulturową, założyli w 1592 roku nację polską (*Natio Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*). Zgodnie ze statutami tej organizacji wszyscy scholarzy przybywający z obszaru Rzeczypospolitej mieli obowiązek wpisywania się w szereg jej członków. Przynależność do nacji polskiej wiązała się z koniecznością uiszczenia stosownej opłaty, wynoszącej 3 dukaty. Dawała jednak możliwość korzystania z szeregu przywilejów przysługujących żakom padewskim. Co więcej, studentom, którzy próbowaliby pozostawać poza jednym z takich stowarzyszeń, groziła kara 20 lirów oraz rocznego zakazu wstępu na zajęcia uniwersyteckie.

W ramach stowarzyszenia studenckiego założonego przez Polaków kwestię przynależności Żydów rozwiązano w sposób dość specyficzny. Zasadę tę opisano w statutach nacji pod datą 25 kwietnia 1656 roku w czasie, gdy konsyliarzem nacji był Zygmunt Stanisław Porębski (Porębski) z Poręby Wielkiej. Z jednej strony zatem scholarzy żydowscy nie mogli oficjalnie wpisywać się do albumu nacji, „by imieniem niewiernych nie została splamiona pamięć tak wielu mężów doskonałych i wspaniałych”¹⁰. Z drugiej strony zaś próby pominięcia stowarzyszenia polskiego poprzez zapisanie się do grona studentów innych nacji były surowo napiętnowane¹¹.

Żydom, którzy zgłosili się do konsyliarza polskiego, wydawał on przywilej protekcyjny (*privilegium protectionis*), opieczętowany pieczęcią nacji. Opłata za wydanie owego dokumentu wynosiła 2 dukaty oraz 1 dukat za przedstawienie przez bidela. Treść takiego przywileju znamy, zachowała się bowiem w aktach nacji polskiej, wydanych przez Henryka Barycza. Możemy zatem przytoczyć tłumaczenie dokumentu wystawionego 7 marca 1692 roku przez konsyliarza Ignacego Jacobiego oraz towarzyszących mu asesorów — Kazimierza Dziurkiewicza i Andrzeja Kupińskiego:

Stawiając się osobiście przed nami szlachetnie urodzony Aaron Gordon pochodzący z Wielkiego Księstwa Litewskiego, prowincji Królestwa Polskiego, a teraz przybywający do Padwy na studia medyczne, poprosił, by mógł się znajdować pod opieką naszą i całej Nacji Polskiej obecnej tu na Uniwersytecie Padewskim. Łaskawie przychyliłiśmy się do jego prośby i zezwoliliśmy, aby cieszył się i korzystał z opieki naszej i naszej Nacji.

¹⁰ *Archiwum Nacji Polskiej w Uniwersytecie Padewskim*, t. 2: *Statuta oraz akta i protokoły zebrań nacji polskiej w Uniwersytecie Padewskim*, oprac. H. Barycz, Warszawa 1972, s. 25.

¹¹ Znamy dwa przypadki takiej reakcji władz Nacji Polskiej wobec studentów Żydowskich, pochodzących z Rzeczypospolitej. Były to sprawy Wolfa Winklera (1700) oraz Emanuela Leviego Ostilii (1704), opisane w protokołach zarządu stowarzyszenia. Zob. *Archiwum Nacji Polskiej*, t. 2, s. 144-145, 155-157.

Brzmienie przywileju przyznanemu szlachetnie urodzonemu niewiernemu Aaronowi Gordonowi:

My, Ignacy Jacobi, doktor filozofii na Uniwersytecie Krakowskim i radca. Wszystkim i każdemu z osobna, kogo to interesuje lub mogłoby interesować, i kto miałby oglądać ten list, po przedstawieniu na początku, na żądanie jakiegokolwiek stanu, położenia i uprawnienia, dowodu [sprawowania] naszego urzędu, podajemy do wiadomości, jak stając przed nami osobiście szlachetnie urodzony Aaron Gordon pochodzący z Wielkiego Księstwa Litewskiego, prowincji Królestwa Polskiego, a teraz przebywający w Padwie dla nauki medycyny, poprosił, aby mógł znaleźć się pod opieką naszą i całej Nacji Polskiej, tu w studium sławnego Uniwersytetu Padewskiego obecnej. My, skoro ujrzelśmy jego słuszną prośbę i poważnie się nad nią zastanowiliśmy, stwierdzając, że nie jest ona sprzeczna z naszymi prawami i przywilejami, przychyliłiśmy się łaskawie do niej i pozwoliliśmy, aby cieszył się i korzystał z opieki naszej i naszego narodu, według tego, co wobec [tu] obecnych zezwalamy, przekazujemy i ogłaszamy. Prosimy wszystkich i każdego z osobna, do kogo dotarłby ten nasz obecny list, aby go [Aaron] z należytą życzliwością i uprzejmością podjęli i — gdyby była taka konieczność — uznali za wskazane we wszystkim go wesprzeć i wspomagać, żeby wyświadczyć w zamian przy każdej okazji równą gorliwość w przychylności. Na czego potwierdzenie ten list daliśmy, wydaliśmy, własną ręką podpisaliśmy i w pieczęć naszego słynnego królestwa zaopatrzyliśmy¹².

Privilegium protectionis miało zatem zapewniać Żydom z ziem polsko-litewskich korzystanie z praw i życzliwość środowiska akademickiego Padwy, chociaż formalnie ich nazwiska nie mogły widnieć w metryce nacji.

Z nazwiskiem Gordon wiąże się być może również historia jedyne go wpisu żydowskiego studenta do metryki nacji. Poniżej adnotacji z 4 listopada 1692 roku dotyczącej pobytu w mieście nad Bacchiglione Pawła Kozłowskiego, franciszkanina, znajdujemy wykreśloną (zmaszaną) inskrypcję. Rozpoczyna się ona od słów:

Moyse Aaron Hebreus Lithuanus...¹³.

Pod skreśleniem, które uniemożliwia odczytanie pełnej treści inskrypcji, inną ręką wpisano:

Iudeus iste contra statuta Nationis privato respectu consiliari inscriptus, est eliminatus, unde in posterum sint cauti d[ni] d[ni] consiliarii, ne nomina tot ill. Virorum infidelium nomine deturpent, sed se gerant iuxta statutum, titulo de Iudaeis, fol. 23.

Ten Żyd, wpisany wbrew statutom nacji dzięki prywatnemu względowi konsyliarza, został usunięty, stąd na przyszłość niech panowie konsyliarze będą czujni, żeby nie oszpecali tak licznych imion wspañiałych mężów mianem

¹² *Archiwum Nacji Polskiej*, t. 2, s. 129-130.

¹³ *Album Polonicum. Metryka nacji polskiej w Padwie 1592-1745. Edycja fototypiczna*, red. R. Gajowiak, M. Iżykowska, tłum. Z. Pyż, S. Santoliquido, t. 2, Warszawa 2018, s. 197.

niewiernych, lecz żeby postępowali zgodnie ze statutem zatytułowanym „O Ży-
dach”, karta 23¹⁴.

Mojżesz Aaron, Żyd pochodzący z Litwy, uzyskał zgodnie z ustaleniami Jana War-
chała licencjat chirurgii 3 lipca 1695 roku:

3 VII 1695 r. zjawił się przede mną kanclerzem pan Mojżesz Aron, Żyd polski [i] syn pana Arona, twierdząc, że ma pozwolenie od najjaśniejszego pana pro-wice-
-Syndyka, aby móc złożyć w języku wernakularnym [oryg. *vulgari*] cały swój pry-
-watny egzamin z chirurgii, zgodnie z postanowieniami statutów. Wybierając na
swoich egzaminatorów najświetniejszych panów doktorów: [...] Aleksandra Bo-
-romeusza, Aleksandra Discaltiusa i Ferdynanda Anselmi di Rinaldini. Dobrze
sobie poradził i został zatwierdzony głosami ich wszystkich i [został] licencja-
-tem chirurgii z przysięgą złożoną przeze mnie kanclerza, która nie wykraczała-
-by poza zakres chirurgii zgodnie z tymiż postanowieniami statutów¹⁵.

Czy zatem Aaron Gordon z Litwy, który otrzymał przywilej protekcyjny nacji pol-
skiej 7 marca 1692 roku, i Mojżesz Aaron, także *Lithuanus*, który próbował wpisać się
do metryki w listopadzie tego samego roku, zaś trzy lata później w lipcu 1695 roku
zdał egzaminy niezbędne, by nosić tytuł licencjata chirurgii Uniwersytetu w Padwie,
to ta sama osoba lub dwóch blisko spokrewnionych studentów? Takie prawdopodo-
-bieństwo istniało według J. Warchała. Obu studentów łączyłyby pochodzenie z obsza-
-ru Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz rok, w którym został odnotowany ich pobyt
w Padwie. Badacze żydowscy żyjący w XIX i pierwszej połowie XX wieku, opisując
rody lekarskie ważne dla historii Żydów w Rzeczypospolitej, wymieniali m.in. na-
-zwisko Gordon. Pisząc o Aaronie Gordonie, pierwszym medyku w tej rodzinie, odno-
-towali, że studiował on w mieście nad Bacchiglione, przypisując mu zdobycie stopnia
doktora medycyny¹⁶. W znanych nam dotychczas wypisach z archiwaliów padew-
-skich nie znajdujemy jednak dowodu na złożenie przez niego egzaminów i promo-
-cję doktorską.

Interesujące wydaje się również sformułowanie odnoszące się do „prywatnego
względu konsyliarza”. Funkcję tę w Nacji Polskiej pełnił wówczas, jak wspomniano,
Ignacy Stanisław Jacobi (zm. 1703), doktor filozofii, wcześniej rektor szkoły mariackiej
w Krakowie — placówki parafialnej przeznaczonej dla synów mieszczan, następnie

¹⁴ *Archiwum Nacji Polskiej w Uniwersytecie Padewskim*, t. 1: *Metryka Nacji Polskiej w Uniwersytecie Padewskim (1592-1745)*, red. H. Barycz, oprac. K. Targosz, tłum. T. Babnis, Wrocław-Kraków 1971, s. 182; zob. również *Archiwum Nacji Polskiej*, t. 2, s. 25, wpis do statutów nacji zatytułowany „De Iudaeis ex natione” z 25 kwietnia 1656 roku.

¹⁵ J. Warchał, *Żydzi polscy na Uniwersytecie Padewskim*, „Kwartalnik Poświęcony Badaniu Przeszłości Żydów w Polsce”, 1 (1913), z. 3, s. 68. Przepisana przez J. Warchała treść dokumentu pochodzi z Archiwum Historycznego Uniwersytetu Pa-
-dewskiego; tłum. T. Babnis.

¹⁶ M. Bersohn, *Słownik biograficzny uczonych Żydów Polskich XVI, XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1905, s. 27-28; M. Bałaban, *Lekarze żydowscy w dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej: działalność społeczna, gospodarcza, oświato-
-wa i kulturalna*, t. 1, red. I. Schiper, A. Tartakower, A. Hafftko, Warszawa 1932, s. 303-304.

profesor retoryki w Akademii Lubrańskiego w Poznaniu, autor poezji elegijnej w języku łacińskim i polskim¹⁷. Czy za owym względem stała jakaś nić sympatii dla żydowskiego kolegi, czy też być może przysługa oddana przez niego — wszak w rodzinach lekarskich młodzieńcy nabierali różnorodnych umiejętności przed rozpoczęciem studiów, pomagając przy zabiegach — pozostanie kwestią domysłów. Studia w Padwie sprzyjały w każdym razie przełamywaniu barier społecznych i religijnych. Być może świadectwem tego są treści protokołów nadania stopnia doktora medykom żydowskim. W uroczystościach tych uczestniczyli reprezentanci różnych nacji, włączając Polaków. Nie można jednak lekceważyć bardziej przyziemnych motywów pojawiania się studentów różnych nacji w takich chwilach. Zgodnie z ustaleniami Jana Warchała Żydzi mieli niepisany obowiązek obdarowywania stowarzyszeń przed otrzymaniem dyplomu¹⁸.

Przytoczony wyimek z metryki dotyczący Mojżesza Aarona może stanowić dla nas również asumpt do zastanowienia się nad niewymienionymi dotychczas motywacjami, które kierowały Żydami przybywającymi, by studiować nauki medyczne do Padwy. Miały one dwojaki charakter: społeczno-ekonomiczny oraz kulturowy. Gród Antenora należał do miast, w których codzienne utrzymanie było stosunkowo niedrogie, co potęgowało tylko jego popularność jako destynacji dla przybywających z różnych zakątków świata. Na społeczno-ekonomiczny wymiar decyzji o podjęciu studiów medycznych miały wpływ niewątpliwie również perspektywy wynikające ze statusu zawodu lekarza z wykształceniem uniwersyteckim wśród samych Żydów zamieszkujących Rzeczpospolitą. Medyk, zwykle jako jedyny w strukturze gminy, posiadał wyższe wykształcenie świeckie, co sprawiało, że uznawano go za członka elity kahału, obok osób sprawujących funkcje religijne (rabina, rektora jeshiwy, darszana, kantora, pisarza, melameda) oraz syndyka gminy (sztaclana). Lekarze byli często członkami władz gminnych, nie obowiązywały ich również niektóre nakaazy obyczajowe. Zatrudnianie medyka posiadającego dyplom uniwersytecki świadczyło o zasobności kasy kahalnej, a co za tym idzie było traktowane w kategoriach prestiżu, dlatego nierzadko zwalniano ich z części podatków i ceł¹⁹. Wśród znanych nam żydowskich medyków padewczyków, którzy dzięki dyplomowi uniwersyteckiemu sprawowali różne funkcje w gminie, możemy wymienić: Mojżesza de Lime,

¹⁷ J. Krukowski, *O modum docendi w polskich szkołach w XVII wieku*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie” 1999, z. 201, *Prace z Historii Oświaty i Wychowania* 5, s. 41; tenże, *Z dziejów szkolnictwa parafialnego Krakowa w okresie odrodzenia*, Kraków 1986; M. Nowicki, *Działalność oświatowa i naukowa Akademii Lubrańskiego w XVII i XVIII wieku*, praca doktorska napisana w Zakładzie Historii Wychowania pod kierunkiem prof. dr hab. Doroty Żołądź-Strzelczyk, Poznań 2011, s. 333, https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/1031/1/M_Nowicki-Akademia_Lubranskiego.pdf [dostęp: 20.07.2022].

¹⁸ Zob. J. Warchał, *Żydzi polscy na Uniwersytecie Padewskim*, s. 54–57.

¹⁹ A. Michałowska, *Elity w gminach żydowskich Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny: dwumiesięcznik naukowy”, 96 (2005), z. 2, s. 269–270.

wspomnianego Vitalisa Felixa, Emmanuela Jona de Jonę, Aarona Morpurgo oraz Wolfa Winklera. Emanuel de Jona został seniorem lwowskiego kahału oraz marszałkiem Sejmu Czterech Ziem. Zgromadzenie to, zwane inaczej Waadem, było centralną instytucją samorządu żydowskiego, której prerogatywy uznawały zarówno kahały, jak i władze państwa polsko-litewskiego²⁰. Ponadto atrakcyjne położenie finansowe lekarzy posiadających dyplom uniwersytecki było zapewne jednym z głównych powodów, dla których wysyłano młodszych członków rodzin do Padwy. Studia medyczne stawały się swego rodzaju inwestycją w przyszłość ekonomiczną rodziny, co zresztą praktykowane było także poza środowiskiem żydowskim.

Argumentem zarówno społeczno-ekonomicznym, jak i kulturowym, przemawiającym za podjęciem studiów medycznych przez Żydów posiadających odpowiednie zaplecze finansowe, była rola, którą na ziemiach polsko-litewskich odgrywali lekarze w kontaktach z przedstawicielami stanów posiadających największe wpływy w Rzeczypospolitej — szlachty i magnaterii. Kompetencje żydowskich absolwentów Uniwersytetu w Padwie doceniano na dworach magnackich, a nawet w otoczeniu monarchów. I znów lwowski lekarz E. de Jona był tym, którego ścieżki kariery doprowadziły na najwyższy szczebel — został bowiem jednym z osobistych medyków Jana Sobieskiego, hetmana wielkiego koronnego, a następnie króla Rzeczypospolitej. Funkcję tę sprawował przez blisko ćwierć wieku. O roli, którą pełnił przy boku polskiego zwycięzcy spod Wiednia, wspominali przybywający nad Wisłę obcokrajowcy — Irlandczyk Bernard O'Connor oraz Francuz Michele David de la Bizardiere. Obaj skonstatowali, z nieukrywaną niechęcią, że monarcha i jego małżonka darzyli E. de Jonę dużym zaufaniem. Bernard O'Connor, przypisując mu pierwszeństwo wśród lekarzy królewskich, zarzucał doktorowi Jonasowi — jak go nazwał w swych relacjach, przywiązanie do przestarzałych metod leczenia. Negatywną ocenę wystawił zresztą Irlandczyk całemu pozanemu środowisku lekarskiemu w Rzeczypospolitej, pisząc, że konserwatyzm i zachowawczość jego przedstawicieli skutkowałam stawianiem błędnych diagnoz²¹. Michele Bizardiere, chcąc umniejszyć kompetencjom doktora E. de Jony, napisał:

Najpierwszem było staraniem M. Kazimiry, żeby zachować zdrowie królewskie i przedłużyć życie, tyle dla niej drogie. Bawił wtenczas w Polsce żyd niejaki imieniem Jonasz, który porzuciwszy handel i lichwę tyle miłe dla ludzi Mojżeszowego wyznania, poświęcił się całkiem medycynie, i uchodził pomiędzy żydami, za zdolnego lekarza. Królowa umieściła przy mężu tego człowieka,

²⁰ A. Michałowska-Mycielska, *Żydzi w strukturze politycznej i administracyjnej Rzeczypospolitej (XVI-XVIII w.)*, „Przegląd Humanistyczny”, 58 (2014), nr 3, s. 114.

²¹ B. O'Connor, *Historia Polski*, red. P. Hanczewski, tłum. W. Duży i in., Warszawa 2012, s. 213–214. Według B. O'Connora przez błędną diagnozę konsylium lekarskiego z doktorem Jonasem na czele miała umrzeć Katarzyna Radziwiłłowa z Sobieskich, siostra króla Jana III.

którego sława była już ustalona. W krótkim czasie jeszcze więcej ta sława wzrosła, a sztuka lekarza niezawodnie mniej się do tego przyczyniała, jak mocna i zdolna organizacja króla [podkreśl. — S.M.]²².

Dziewiętnastowieczny wydawca i tłumacz dziełka francuskiego podróżnika na język polski Julian Bartoszewicz nie omieszczał dodać, w przypisie do fragmentu dotyczącego okoliczności śmierci „Lwa Lechistanu”, że odpowiedzialność za śmierć monarchy należy przypisywać właśnie żydowskiemu medykowi Jonaszowi i jego nieprawidłowo prowadzonej kuracji²³. Oskarżenia o spowodowanie przedwczesnego zgonu króla pojawiły się w krótkim czasie po nastąpieniu tego zdarzenia i były powtarzane przez kolejne dwa stulecia. Wydaje się jednak, że w ostatnich latach kwestię zarówno przyczyn złego stanu zdrowia Sobieskiego, jak i podejmowanych zabiegów leczniczych, wyjaśnił dostatecznie żydowski badacz Isak Gath²⁴.

Drugim medykiem żydowskim, który ukończywszy studia w Padwie, znalazł uznanie m.in. w otoczeniu królewskim, miał być, zdaniem części dziejopisarzy żydowskich, wspomniany wcześniej Aaron Gordon. Według Mathiasa Bersohna sława i kompetencje Aarona Gordona sprawiły, że „król August II mianował go swym przybocznym lekarzem i zwolnił go wraz z całą rodziną od wszelkich podatków, a nadto nadał mu obszerne przywileje”²⁵. Być może potwierdzenie znajduje się w przywileju zawartym w *Metryce Litewskiej* z 1713 roku, o którym wspomina Maria Cieśla w jednym ze swoich artykułów²⁶. Autorka sytuowała natomiast przedstawicieli rodziny Gordonów w gronie żydowskich agentów handlowych, służących magnatom na ziemiach Litwy, wiążąc ich z Ogińskimi²⁷.

Kontakty medyków żydowskich wykształconych w Padwie z elitami władzy nowożytnej Rzeczypospolitej nie przełożyły się, co ciekawe, na ich znaczącą aktywność w gronie środowiska intelektualistów państwa polsko-litewskiego, a przynajmniej niewiele pozostało źródeł, które mogłyby wskazywać na taki stan rzeczy. Być może, mimo zacierania się granic społeczno-kulturowych w czasie pobytu na ziemi włoskiej i nawiązywania stosunkowo bliskich relacji, po powrocie nad Wisłę przekraczanie owych barier było nie tylko trudniejsze, lecz także obustronnie niekorzystne. Na interesujący aspekt funkcjonowania inteligencji żydowskiej w Europie w XVI

²² M.D. de la Bizardiere, *Bezkrólewie po Janie III. Sobieskim. Dzieło Bizardiera; przetł. na jęz. pol. i objaśnione przypiskami przez Juliana Bartoszewicza*, Wilno 1853, s. 2-3.

²³ Tamże, s. 7.

²⁴ I. Gath, *Deformowanie prawdy medyczno-historycznej o chorobie i śmierci króla Polski Jana III Sobieskiego*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny: organ Polskiego Towarzystwa Historii Medycyny i Farmacji”, 80 (2017), s. 65-82.

²⁵ Zob. M. Bersohn, *Słownik biograficzny*, s. 28.

²⁶ M. Cieśla, *Mojżeszowicz, Gordon, Ickowicz: the Jewish Economic Elites in the Grand Duchy of Lithuania (Seventeenth and Eighteenth Century)*, „Acta Poloniae Historica”, 107 (2013), s. 104.

²⁷ Tamże, s. 117. W Archiwum Głównym Akt Dawnych zachowały się listy z lat 1701-1741, sygnowane nazwiskiem Gordon (*Aaron Gordon, J.Gordon, Gordon*), które mogą być dowodem na taką działalność reprezentantów tej rodziny, zagadnienie to wymaga jednak dalszych badań źródłowych.

i XVII wieku, właśnie w odniesieniu do łamania zakorzenionych ograniczeń zewnętrznych i wewnętrznych, zwrócił uwagę Adam Świeżyński. Naukowcy żydowscy, zajmujący się szeroko pojmowanymi dziedzinami przyrodniczymi, byli tymi reprezentantami świata judaistycznego, którzy jako pierwsi podjęli próbę przełamania izolacji. Przeszkodą, jak skonstatował A. Świeżyński, były, oprócz zakazów wynikających z wielowiekowego konfliktu religijnego, także napięcia rodzące się wśród samych Żydów. Ich przyczyną było wprowadzanie, przede wszystkim przez medyków, nowożytnych idei oraz koncepcji naukowych. Żydowscy uczeni, chcąc zyskać uznanie i dołączyć do grona intelektualistów zdominowanego przez przedstawicieli środowisk nieżydowskich, musieli zatem zmierzyć się nierzadko z wieloma elementami, które składały się na ich własną tożsamość kulturową²⁸.

Najczęściej przywoływanym przykładem żydowskiego medyka-uczonego, związanego z Rzeczpospolitą, którego życiorys i działalność mogą stanowić punkt odniesienia dla powyższych rozważań, jest T. Kohn. Wywodził się z rodziny lekarzy mieszkających w Narolu koło Bełżca, którzy uciekli do Francji w trakcie wojen kozackich toczonych w połowie XVII stulecia. Tobiasz urodził się w 1652 roku w Metz, jednak po śmierci ojca, jako kilkulatek przybył do Polski, gdzie pozostawał do momentu podjęcia studiów medycznych. Kształcił się na uczelniach we Frankfurcie nad Odrą, następnie zaś w Padwie. Na Uniwersytecie Artystów *Collegio Veneto* immatrykulował się 30 grudnia 1681 roku jako Tobia Moschide, syn Mojżesza, zaś w 1683 roku, 23 czerwca został promowany na doktora filozofii i medycyny przez swych promotorów — Carlo Rinaldiniego, autora licznych dzieł traktujących o matematyce, astronomii i filozofii, a także znakomitego filozofa Nikolasa Kalliakisa (Nicolaus Calliachius)²⁹. Po ukończeniu studiów powrócił do Polski, a następnie przeniósł się do Konstantynopola, gdzie został jednym z lekarzy sułtana Ahmeda III (1703–1730). Zmarł w 1729 roku podczas podróży do Palestyny. Tobiasz Kohn miał być autorem kilku traktatów, aczkolwiek jedynym potwierdzonym publikacją dziełem jego autorstwa, o którym wiemy więcej, jest *Ma'seh Tuvvayah (Dzieła Tobiasza)*, wydane w weneckiej drukarni Bragadina w 1707 roku, specjalizującej się w publikowaniu prac w języku hebrajskim. Medyk, chcąc być może dać wyraz swej erudycji, rozprawę skonstruował w sposób encyklopedyczny, zawierając w niej wykłady na temat metafizyki i astronomii, w tym polemikę z teorią heliocentryczną, a także nauk przyrodniczych w ujęciu ogólnym oraz szczegółowe rozważania na temat różnych problemów medycznych. Najbardziej rozpoznawalnym elementem traktatu żydowskiego uczonego stała się rycina,

²⁸ A. Świeżyński, *Między spotkaniem a konfliktem*, s. 14. Autor scharakteryzował tę sytuację za pomocą triady: napięcie-aspiracje-tożsamość, wiążąc napięcie z trudnymi relacjami ze społecznością nieżydowską, aspiracje — z pragnieniem uczonych, by przełamać izolację, oraz tożsamość — z problemem samookreślenia względem „swoich” i „obcych” w kontekście własnej tradycji religijno-kulturowej.

²⁹ J. Warchał, *Żydzi polscy na Uniwersytecie Padewskim*, s. 62, 66.

na której schemat wielopiętrowego domu został zestawiony z przedstawieniem organów wewnętrznych ciała ludzkiego. *Dzieła Tobiasza* ze względu na niegasnącą popularność doczekały się kilku reprintów. Ostatni z nich miał miejsce w 1850 roku.

Tobiasz Kohn zapisał się w dziejach medycyny polskiej dzięki zawartemu w swym traktacie dokładnemu opisowi kołtuna. Badania nad tym zjawiskiem, nader często występującym na terenach ówczesnej Rzeczypospolitej, za sprawą Jana Zamoyskiego na przełomie XVI i XVII stulecia nabrały charakteru międzynarodowego. W debatę dotyczącą przyczyn oraz leczenia dolegliwości uznawanych powszechnie za przejaw choroby, określanej również mianem *plica polonica*, włączyli się bowiem profesorowie wydziału medycznego Uniwersytetu Artystów w Padwie, co zaowocowało kilkoma publikacjami zawierającymi, poza uwagami i wskazówkami lekarskimi, treści wskazujące na ich niewątpliwą wartość humanistyczną³⁰. Tobiasz Kohn, piszący swój traktat wiek później, znał z pewnością dzieła mistrzów znad Bacchiglione. Bogatszy o wiedzę zaczerpniętą z prac poprzedników, skonfrontowaną z własnymi obserwacjami — był wszak już „dzieckiem” epoki hołdującej doświadczeniu — zwrócił uwagę na powiązanie symptomów tej przypadłości z kwestią statusu ekonomicznego osób nią dotkniętych, a co za tym idzie — z brakiem higieny. W swych spostrzeżeniach odnoszących się do warunków życia biedoty wiejskiej oraz żydowskiej na ziemiach polsko-litewskich pisał:

[...] siedliska ludzi napełnione są smrodem, odzież ich nieczysta, że oni nawet raz do roku nie czeszą sobie włosów ani brody (bez uwagi na słowa Talmudystów; nieczystość głowy pociąga za sobą ślepotę, nieczystość odzieży sprawdza pomieszanie zmysłów, nieczystość ciała sprawia parchy), wszystkie te nieczystości są u nich w nałogu³¹.

Wymienione obserwacje T. Kohn połączył błędnie z tłustością gleby w Polsce, zalecając również leczenie środkami opartymi na tradycyjnym, „galenowskim” podejściu³².

Drugim lekarzem żydowskim, dyplomowanym w Padwie, o którym wiemy, że zajmował się zagadnieniem kołtuna, był wspomniany już doktor E. de Jona. Chociaż nie pozostawił po sobie żadnych pism odnoszących się do tej tematyki, o stosowanej przez niego metodzie dowiadujemy się z relacji B. O'Connora. Miał on wywoływać u swoich pacjentów ślinotok poprzez wcieranie odpowiedniej maści, a następnie obcinać im zlepione włosy, co — jak zauważył Irlandczyk — „nie powodowało

³⁰ Zob. S. Lempicki, *Działalność Jana Zamoyskiego na polu szkolnictwa 1573-1605*, Kraków 1922, s. 163-172; B. Milewska-Ważbińska, *Między medycyną a literaturą. Parateksty łacińskich traktatów o kołtunie jako przejaw renesansowej erudycji*, „Analecta: studia i materiały z dziejów nauki”, 29 (2020), nr 2, s. 115-126.

³¹ M. Bersohn, *Tobiasz Kohn. Lekarz polski*, s. 16-17.

³² Claudius Galenus zwany Galenem (ok. 130-200 n.e.) — lekarz, filozof, retor, autor dzieł medycznych z zakresu anatomii i farmacji, zwolennik promotor teorii humoralnej sformułowanej przez Hipokratesa (ok. 460-375 p.n.e.), uznawany również za ojca empirycznego podejścia do medycyny, ponieważ zalecał łączenie teorii i doświadczenia. *Galen*, in: *Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Galen> [dostęp: 23.09.2022].

żadnych groźnych skutków”³³. Byłby to zatem podejście na owe czasy niestandardowe, biorąc pod uwagę fakt, że w powszechnej opinii, powtarzanej również w poradnikach i podręcznikach lekarskich, obcięcie kołtuna miało skutkować atakiem innych chorób i dolegliwości³⁴.

Przywołane wyżej wybrane przykłady żyjących na obszarze Rzeczypospolitej medyków żydowskich, którzy w drodze do spełnienia aspiracji intelektualnych, ekonomicznych i społecznych wyruszali do Grodu Antenora, mogą być rozpatrywane w szerszym kontekście badań nad zjawiskiem określanym mianem „przenikania kultur”. To przenikanie i wzajemne uzupełnianie realizowało się w zakresie ograniczonym obowiązującymi w interesującej nas epoce normami, obyczajami oraz poglądami. Było ono możliwe dzięki istnieniu płaszczyzny wolności dopuszczającej przekraczanie barier. Taką przestrzenią był bez wątpienia Uniwersytet Padewski jako emanacja, w świecie akademickim, idei głoszonych przez władze Republiki Weneckiej. Funkcjonowanie takiego obszaru dostrzeżemy jednak bez trudu również w dziejach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Jej trwanie oparte było w pewnej mierze na wspólnocie doświadczeń i inspiracji osób, nazywanych padewczykami, które dzięki intelektowi i zdolnościom kształtowały rzeczywistość w państwie polsko-litewskim. Wyjeżdżający na studia w *Gymnasium Patavinum* Żydzi niezaprzeczalnie dołączali do tego grona. Świadczą o tym ich kariery, przede wszystkim zaś pamięć o wkładzie, który wnieśli w funkcjonowanie i przemiany społeczności żydowskiej, wzbogacając tym samym wielokulturową mozaikę I Rzeczypospolitej.

Bibliografia

Źródła wydane

- Album Polonicum. Metryka nacji polskiej w Padwie 1592–1745. Edycja fototypiczna*, red. R. Gajowiak, M. Iżykowska, tłum. Z. Pyż, S. Santoliquido, t. 2, Warszawa 2018.
- Archiwum Nacji Polskiej w Uniwersytecie Padewskim*, t. 1: *Metryka Nacji Polskiej w Uniwersytecie Padewskim (1592–1745)*, do dr. przygotował H. Barycz, indeks osób oprac. K. Targosz, Wrocław 1971.
- Archiwum Nacji Polskiej w Uniwersytecie Padewskim*, t. 2: *Statuta oraz akta i protokoły zgromadzeń nacji polskiej w Uniwersytecie Padewskim*, do dr. przygotował H. Barycz, Warszawa 1972.
- Bizardiere de la M.D., *Bezkrólewie po Janie III. Sobieskim. Dzieło Bizardiera; przetł. na jęz. pol. i objaśnione przypiskami przez Juliana Bartoszewicza*, Wilno 1853.
- O'Connor B., *Historia Polski*, red. P. Hanczewski, tłum. W. Duży i in., Warszawa 2012.
- Vorbek-Lettow M., *Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV*, oprac. E. Galos, F. Mincer, red. W. Czapliński, Wrocław 2006, s. 44–45.

³³ B. O'Connor, *Historia Polski*, s. 578–579.

³⁴ Informacja o kołtunie znalazła się nawet w *Wielkiej encyklopedii francuskiej*, opracowanej pod redakcją Denisa Diderota (1713–1784). Autorem artykułu zatytułowanego *Plica polonica*, zamieszczonego w 51 tomie encyklopedii był Luis de Jaucourt (1704–1779). Zob. K. Korzon, *Polonica w „Encyklopedii” Diderota*, „Pamiętnik Literacki: czasopismo poświęcone historii i krytyce literatury polskiej”, 41 (1950), nr 3–4, s. 1072–1081.

Opracowania

- Balaban M., *Lekarze żydowscy w dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej: działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, t. 1, red. I. Schiper, A. Tartakower, A. Hafftko, Warszawa 1932, s. 289–307.
- Bersohn M., *Słownik biograficzny uczonych Żydów Polskich XVI, XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1905.
- Bersohn M., *Tobiasz Kohn. Lekarz polski w XVII wieku*, Kraków 1872.
- Brzozowska A., *Biskup płocki Erazm Ciołek (1474–1522)*, Kraków 2017.
- Cieśla M., *Mojżeszowicz, Gordon, Ickowicz: the Jewish Economic Elites in the Grand Duchy of Lithuania (Seventeenth and Eighteenth Century)*, „Acta Poloniae Historica”, 107 (2013), s. 101–127.
- Collins K., *Jewish Medical Students and Graduates at the Universities of Padua and Leiden: 1617–1740*, „Rambam Maimonides Medical Journal”, 4 (2013), issue 1: e0003, s. 1–8.
- Czacki T., *Rosprawa o Żydach*, Wilno 1807.
- Del Negro P., *Letà moderna*, in: *L'Università di Padova. Otto secoli di storia*, a cura di P. del Negro, Padova 2002, s. 35–72.
- Gath I., *Deformowanie prawdy medyczno-historycznej o chorobie i śmierci króla Polski Jana III Sobieskiego*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny: organ Polskiego Towarzystwa Historii Medycyny i Farmacji”, 80 (2017), s. 65–82.
- Korzon K., *Polonica w „Encyklopedii” Diderota*, „Pamiętnik Literacki: czasopismo poświęcone historii i krytyce literatury polskiej”, 41 (1950), nr 3–4, s. 1072–1081.
- Krajewski M., *Historia Stefana na Czarncy Czarnieckiego, Wojewody Kijowskiego, Hetmana Polnego Koronnego przez Ks. Michała Krajewskiego S. P.*, Kraków 1859.
- Krukowski J., *O modum docendi w polskich szkołach w XVII wieku*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, 1999, z. 201, *Prace z Historii Oświaty i Wychowania* 5, s. 25–38.
- Krukowski J., *Z dziejów szkolnictwa parafialnego Krakowa w okresie odrodzenia*, Kraków 1986.
- Lenart M., *Patavium, Pava, Padwa: to kulturowe pobytu Jana Kochanowskiego na terytorium Republiki Weneckiej*, Warszawa 2013.
- Łempicki S., *Działalność Jana Zamoyskiego na polu szkolnictwa 1573–1605*, Kraków 1922.
- Michałowska A., *Elity w gminach żydowskich Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny”, 96 (2005), nr 2, s. 257–283.
- Michałowska-Mycielska A., *Żydzi w strukturze politycznej i administracyjnej Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.)*, „Przegląd Humanistyczny”, 58 (2014), nr 3, s. 107–126.
- Milewska-Ważbińska B., *Między medycyną a literaturą. Parateksty łacińskich traktatów o kołtunie jako przejaw renesansowej erudycji*, „Analecta: studia i materiały z dziejów nauki”, 29 (2020), nr 2, s. 115–126.
- Nowicki M., *Działalność oświatowa i naukowa Akademii Lubrańskiego w XVII i XVIII wieku*, praca doktorska napisana w Zakładzie Historii Wychowania pod kierunkiem prof. dr hab. Doroty Żołędź-Strzelczyk, Poznań 2011.
- Ongaro G., *Medicina*, in: *L'Università di Padova. Otto secoli di storia*, a cura di P. del Negro, Padova 2002, s. 153–193.
- Świeżyński A., *Między spotkaniem a konfliktem. Filozofia przyrody i przyrodoznawstwo w ujęciu przedstawicieli myśli żydowskiej z XVI i XVII wieku*, „Medycyna Nowożytna”, 24 (2018), z. 3, s. 13–31.
- Warchał J., *Żydzi polscy na Uniwersytecie Padewskim*, „Kwartalnik Poświęcony Badaniu Przeszłości Żydów w Polsce”, 1 (1913), z. 3, s. 37–72.
- Viterbo A., *Gli ebrei a Padova nel Settecento*, in: *Ramhal: pensiero ebraico e kabbalah tra Padova ed Eretz Israel*, a cura di G. Luzzatto Voghera, M. Perani, Padova 2010, s. 13–24.